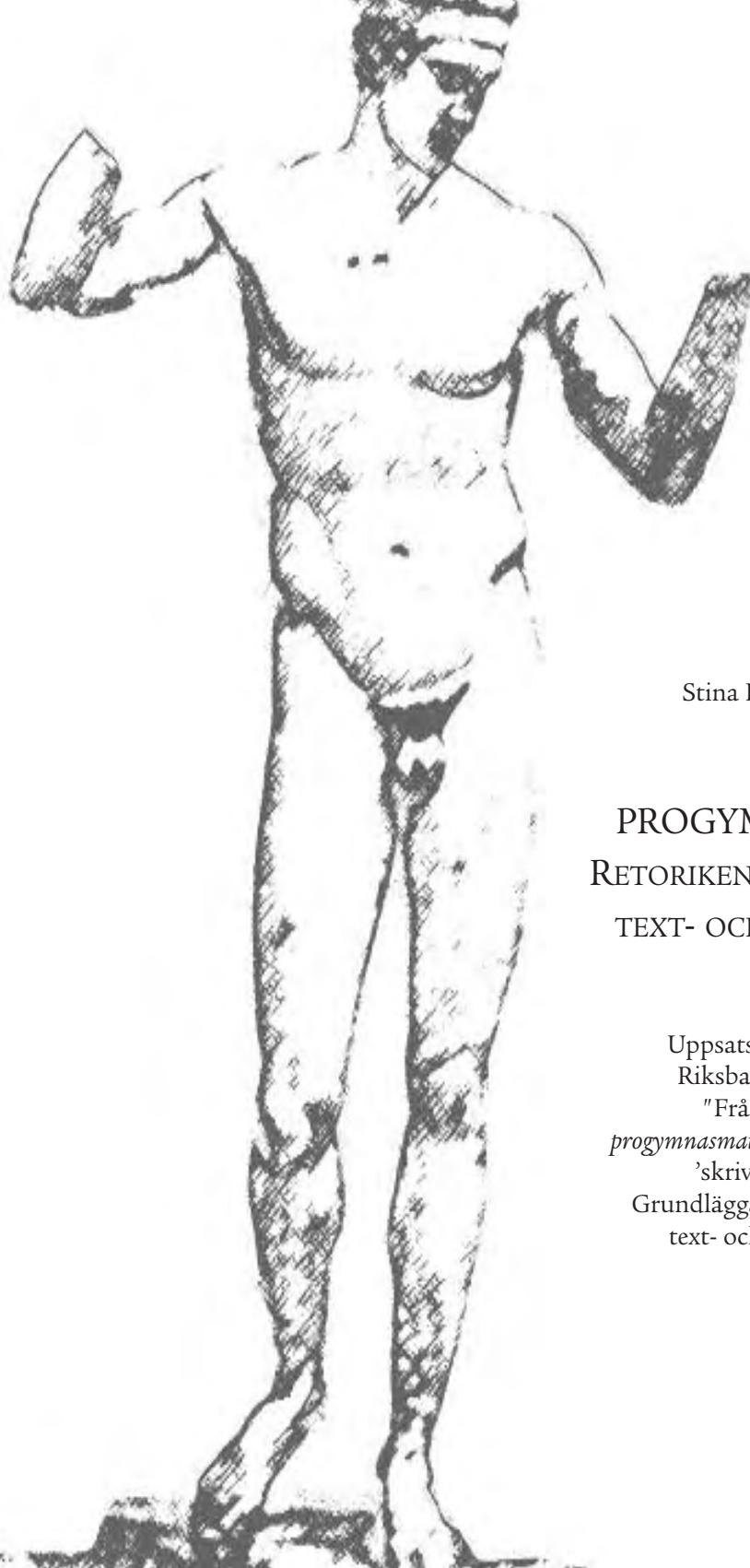

STINA HANSSON (RED.)

PROGYMNASMATA
RETORIKENS BORTGLÖMDA
TEXT- OCH TANKEFORM

Stina Hansson (red.)

PROGYMNASMATA
RETORIKENS BORTGLÖMDA
TEXT- OCH TANKEFORM

Uppsatsantologi från
Riksbanksprojektet
"Från antikens
progymnasmata till den moderna
'skrivprocessen'.
Grundläggande retorik som
text- och tankeform"

Stina Hansson (red.):

PROGYMNASMATA – retorikens bortglömda text- och tankeform

© Rhetor förlag 2003

Tryckt i Danmark av Centraltrykkeriet Skive A/S, ISO 14001 miljöcertifierat, på miljömärkt papper.

Utgiven med stöd av Riksbankens Jubileumsfond.

ISBN 91-974078-8-7

Alla rättigheter förbehålles. Kopiering utan förlagets medgivande är förbjuden. Gäller även för undervisningsbruk.

Rhetor förlag
Vallbogatan 7
Box 176
265 22 Åstorp
www.rhetor.se

Innehåll

7

Prolog

av Stina Hansson

19

Lovtalet som genre för evangelierna

av Anders Eriksson

41

Om *progymnasmata* i teori
och litterär praktik under latinsk medeltid

av Alexandru Cizek

57

Eddadikten "Alvíssmál" – en *progymnasma*?

av Victoria Hanselmann

Bilaga: "Sången om Allvis"

71

Progymnasmata i den första tryckta boken i Sverige

av Stina Hansson

79

Afthonios' *Progymnasmata*

– den antika handboken från 1500- till 1700-talet

av Manfred Kraus

113

Skrivundervisningens pedagogik
hos Johannes Matthiae Gothus

av Annika Ström

137

Att skriva sig till klokhet. Johannes Schefferus, *progymnasmata*
och politisk humanism i 1600-talets Sverige

av Nils Ekedahl

173

Progymnasmata i de svenska skolordningarna 1561-1878
av Stina Hansson

195

Progymnasmata på lärdomsskolor i
Sverige, Finland och Estland 1610-1814
av Per-Johan Ödman

221

Brevskrivning och *progymnasmata* – exemplet Achrelius
av Stina Hansson

229

Privatundervisning och *progymnasmata* – två nedslag
av Stina Hansson

239

Krian i Jacob Wallenbergs predikokonst
av Ingemar Rådberg

255

Uppsatsskrivning och *progymnasmata*:
om Johann Peter Hebels uppsatsämnen
av Joga Kellnberger

275

Krian i läroverkets uppsatsskrivning på svenska
under 1800- och 1900-talen
av Lena Lötmarker

313

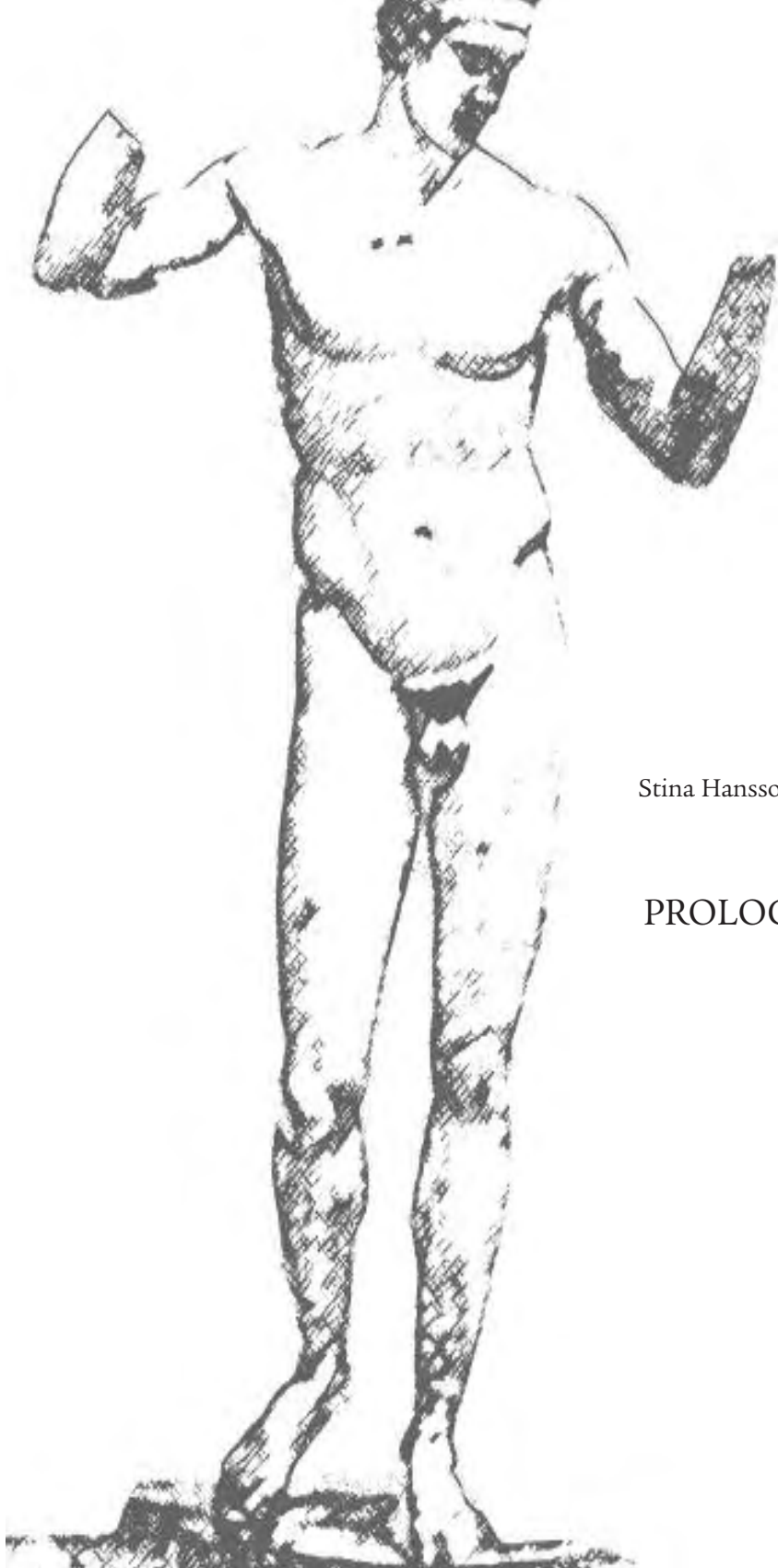
Progymnasmata och modern skrivretorik
av Anders Sigrell

331

Epilog
av Kurt Johannesson

349

Om författarna

Stina Hansson

PROLOG

προλογόνόσμητοα

Stina Hansson

Prolog

Presentation av progymnasmata och av föreliggande bok

Den uppsatsvolym som här föreligger är den gemensamma slutrapporten från forskningsprojektet "Från antikens *progymnasmata* till den moderna skrivprocessen. Grundläggande retorik som text- och tankeform", som har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond och varit verksamt åren 1999-2002. Fem forskare har varit anställda inom projektet: Anders Eriksson, som bland annat har utgett Afthonios' *progymnasmata*, det viktigaste arbetet inom traditionen, i boken *Retoriska övningar. Afthonios' progymnasmata*, Nora (Nya Doxa) 2002, Nils Ekedahl, som arbetar på en bok om Johannes Schefferus, en av *progymnasmatas* tidiga introduktörer i Sverige, Ingemar Rådberg, som skrivit doktorsavhandling om Jacob Wallenbergs predikningar, för vilka en *progymnasma*, krian, mycket ofta fungerar som övergripande textmodell, Annika Ström, som arbetat med Johannes Matthiae Gotthus syn på skrivundervisning och språkinläring, och Anders Sigrell, som undersökt förhållandet mellan den antika övningsserien och modern, retorikbaserad skrivundervisning; vidare har jag själv haft några forskningsmånader under projektåret. Projektet har också, på ideell basis, engagerat en rad forskare från olika ämnen och universitetsorter: Kurt Johannesson, Bo Lindberg, Gertrud Lindberg, Lena Lötmarker, Bernt Olsson, Mats Rosengren och Per-Johan Ödman. Av dessa har tre skrivit bidrag till denna volym. Två utländska *progymnasmataspecialister*, Alexandru Cizek (Münster) och Manfred Kraus (Tübingen) har deltagit vid projektseminarier och medarbetat i boken. Projektet har därtill lyckats intressera två externa forskare att skriva bidrag: Joga Kellnberger och Victoria Hanselmann.

Vad är då *progymnasmata* och vad finns det för anledning att intressera sig för dessa övningar i dag? Första delen av frågan skall besvaras genom en kort be-

skrivning nedan. På frågans andra del vill hela boken vara ett svar. Men eftersom *progymnasmata* har varit betydelsefulla för texter och tänkande i Västerlandet ända från antiken fram till ett stycke in på 1800-talet blir svaret långtifrån heltäckande. Det handlar här om nedslag på en rad olika punkter i den långa traditionen. Det är projektets förhoppning att dessa nedslag skall locka till vidare forskning och därmed bidra till att ett mer uttömmande svar om *progymnasmas* roll och betydelse kan ges längre fram.

Det grekiska ordet *progymnasma* (pluralis *progymnasmata*) betyder ordagrant 'förberedande övning', och namnet i plural syftar på en serie övningar, företrädesvis skriftliga, av retorisk typ. Övningarna är förberedande i förhållande till *gymnasmata*, de tal eller deklamationer som eleverna skulle framföra på högre undervisningsnivåer¹. Serien fick förmodligen sin form i skolundervisningen i Athen senast under andra århundradet f. Kr.² Klart är att övningsserien först användes i Grekland och att den därefter, både i Rom och Bysans, blev standardmodellen för den elementära undervisning, som bland annat förberedde för studier i det mer avancerade ämnet 'retorik'. Serien förekom tydligen även i de medeltida skolorna — här i boken argumenterar Alexandru Cizek för att den då spelade en stor roll medan Manfred Kraus hävdar, att serien inte återvann sin stora betydelse förrän under renässansen³. Ingen ifrågasätter dock att *progymnasmata* kom att bli en av grundstenarna i renässansens skolundervisning runt om i Europa. Övningsserien fortsatte sedan att spela en huvudroll i europeisk och även amerikansk skolundervisning ända fram till slutet av 1700-talet/början av 1800-talet. Det finns 1800-talsläroböcker från såväl Europa som Amerika som presenterar övningsserien och både tyska och svenska böcker om övningen kria. Men under detta århundrade fick dock övningsserien lämna plats för modernare typer av språk- och litteraturpedagogik⁴.

-
- 1 Murphy, James J., "Roman Writing Instruction as Described by Quintilian", i *A Short History of Writing Instruction from Ancient Greece to Twentieth Century America*, Davis 1990, s 54.
 - 2 Vad gäller såväl ursprungsarten om tidsangivelsen ger olika forskare lite olika bud. Cizek skriver, i *Imitatio et tractatio. Die literarisch-rhetorischen Grundlagen der Nachahmung in Antike und Mittelalter* s 228 att övningsserien finns belagd under första århundradet f. Kr. Referenser till enskilda övningar i serien finns dock, enligt D. L. Clark, i *Rhetoric in Greco-Roman Education* s 179, så tidigt som i texten *Ad Alexandrum* från 300-talet f. Kr.
 - 3 Fler forskare har yttrat sig i frågan. Så skriver J.J. Murphy, i *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, Univ. of California Press 1974 ff, s 131 f, att övningsserien knappast hade någon "widespread or significant influence" på de medeltida teorierna om språk och litteratur. Men i "Roman Writing Instruction as Described by Quintilian" från 1990 s 39, s 71 och s 73 hävdar han i stället att serien tycks ha haft ganska stor betydelse även under medeltiden. Detta hävdar även Marjorie Curry Woods i "The Teaching of Writing in Medieval Europe", i *A Short History of Writing Instruction* s 80. Cizek listar, a.a. s 247, en lång rad forskare som opponerat mot Murphys första antagande, men påpekar också, s 247 f, att det snarare var genom undervisningspraktiken — som är svårare att dokumentera och kartlägga — än genom lärda traktater som övningarna fortlevde.
 - 4 Tecken på ett nytt intresse för *progymnasmata* — men en återupptäckt snarare än ett kvarlevande — är några

Progymnasmata riktade sig till förhållandevis unga elever, men de var ändå inte något som eleverna så att säga hade passerat då de nådde fram till de 'egentliga' retoriska studierna. *Progymnasmata* spände över ett vidare språkligt-litterärt fält än vad de retoriska studierna gjorde – de senare gällde ju huvudsakligen den offentliga talekonsten⁵. Flera av övningarna vidareutvecklades och förfinades genom studierna i retorik, men en del av dem diskuteras inte alls i de i teoretiskt-retoriska framställningarna och ansågs kanske som redan inlärd. Byggstenar av progymnasmatiskt ursprung ingår dock som delar i de övningar som eleverna utförde under studierna i retorik och återkommer även hos de retoriskt färdigutbildade – inom ramen för deras offentligt inriktade talekonst men också, och kanske i all synnerhet, i deras skrivande inom olika konstilliterära, historiska eller filosofiska genrer.

Från antiken och ända fram till romantiken påverkade därför *progymnasmata* den litteratur som skrevs och därmed, mera grundläggande, de text- och tanke modeller som låg till grund för den muntliga och skriftliga gestaltningen av olika typer av stoff. Det finns gott om inslag som kan återföras på *progymnasmata* i alla möjliga typer av texter från äldre tid. Men trots att så är fallet är såväl övningsserien i sig som dess litterära betydelse fortfarande ganska okända storheter i modern humanistisk forskning.

I det klassiskt-antika Grekland verkar övningsserien enbart ha traderats muntligt. Från början tycks den också ha varit ett gemensamt ansvar för den lärare som eleverna först mötte sedan de lärt sig läsa och skriva, *grammaticus*, som undervisade i språk och litteraturhistoria, och rhetorn, som senare tog över från denne och undervisade i retorik. Längre fram verkar övningarna ha delats upp mellan dessa båda lärare efter innehåll, så att *grammaticus* skötte om övningarna med litterär inriktning och rhetorn de som var av politisk-historisk art⁶.

Först då övningsserien började spridas i den hellenistiska och senare romerska och bysantinska världen tycks det ha blivit nödvändigt att skriftligt kodifiera den. Det första bevarade arbete som presenterar *progymnasmata* knyts till rhetorn Ælios Theon, som troligen levde under andra delen av första århundradet f. Kr. De övriga bevarade senantika verk som beskriver serien tillskrivs Hermogenes från Tarsos

nya amerikanska verk som utnyttjar övningsseriens modeller i handböcker i s.k. 'college composition': Crowley, S. & Hawhee, D., *Ancient Rhetoric for Contemporary Students*, vars första upplaga utgavs i Boston 1999, Corbett, E.J. och Connors, R.J., *Classical Rhetoric for the Modern Student*, New York 1999 samt d'Angelo, F., *Composition in the Classical Tradition*, Boston 2000.

5 Detta understryks av Cizek, A., a.a. s 236 f, och understöds genom ett citat från Theon: "Dies wird zunächst von Theon mit allem Nachdruck wie folgt behauptet: '... das Praktizieren der Progymnasmata ist sehr nötig nicht nur für die künftigen Redner, sondern auch für all jene, die sich die Fähigkeit /—/ des Dichters, des Prosaikers oder einer anderen Art der Schriftstellerei aneignen wollen. (Die Progymnasmata) stellen sozusagen das Fundament aller Formen des Diskurses dar' (S. 70, 24 ff)."

6 Se för detta Cizek, A., a.a. s 228 f.

(100-talet e. Kr.), Afthonios från Antiokia (slutet av 300-talet e. Kr) och Nikolaos från Myra (lärare i Konstantinopel under senare delen av 400-talet e. Kr)⁷. Av dessa kom Afthonios senare att uppfattas som den viktigaste auktoriteten, dels därför att hans beskrivning av övningsserien innehåller exemplifieringar, dels för att hans lilla bok inarbetades i den inflytelserika skriftsamling som härstammar från den bysantinske retorikern Hermogenes, den så kallade *Corpus Hermogenianum*. Det blev *progymnasmata* i deras afthoniska form som kom att bli dominerande från senantikens och framåt. Det var också Afthonios' lilla lärobok som lyftes fram under renessansen, då den andra mäktiga spridningsvägen för *progymnasmata* satte in och den andra vägen av skriftliga kodifieringar av övningsprogrammet tillkom⁸.

Att det blev just Afthonios som lades till grund för *progymnasmata*traditionen i Västerlandet betyder kanske inte så mycket, eftersom övningsserien redan under senantikens hade fått sin fasta form. Hos Theon, Hermogenes, Afthonios och Nikolaos presenteras mellan tolv och femton övningar – variationen i antal beror på att vissa övningar hos vissa teoretiker sammanförs under en rubrik. Övningarna beskrivs också hos samtliga på ett ganska likartat sätt, och turordningen mellan övningarna är oftast densamma⁹.

Hur såg då *progymnasmata*programmet ut i sin antika form?¹⁰

Först kom en övning som inte brukar räknas till programmet och som, enligt Alexandru Cizeks bidrag i denna bok, bara förekommer i två antikt-romerska beskrivningar av *progymnasmata* – i den anonyma *Rhetorica ad Herennium* och i Quintilianus' *Institutio oratoria* – nämligen *parafrasen*, som innebar att en text skrevs om på annat sätt: i kortare form, i mer utvidgad form, på en annan stilnivå, omgjord från prosa till poesi eller vice versa.

Hos Afthonios består serien av fjorton övningar. De båda första går faktiskt att rubricera just som parafrafer, eftersom det är omskrivning det handlar om, men de görs med utgångspunkt från bestämda typer av stoff. Serien ser ut som följer:

I. *Mythos* eller *fabel*, som är en övning där eleverna skall träna sig i att på olika sätt återberätta korta belärande historier, med djur eller människor som huvudpersoner, efter modell av Aisopos' fabler.

II. *Diegema* eller *berättelse*, som innebär ett återberättande av otroliga, sannolika eller sanna händelser ur de dramatiska, historiska eller politiska verk som eleverna

7 Se t.ex. Kennedy, G., *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition introductory to the Study of Rhetoric*, inledningen s vii. Se även Cizeks bidrag i denna volym.

8 Se Manfred Kraus' bidrag i denna volym.

9 Hos Theon placeras dock övningen kria först, före fabel och berättelse.

10 En betydligt noggrannare bild än den som här kan ges får man givetvis om man konsulterar Afthonios själv i den ovan nämnda *Retoriska övningar. Afthonios' Progymnasmata*, utg. av A. Eriksson, Nora 2002.

studerade, och som skulle ta upp sex huvudmoment: berättelsens huvudperson, dennes handling, tiden för handlingen, platsen för handlingen, sättet den utfördes på och orsaken till att den utfördes.

III. Till skillnad från de båda första övningarna, som tränade elevernas allmänna språkligt-litterära förmåga, knyter tredje övningen, *kria*, an till en av den klassiska retorikens tre huvudgenrer, *genus deliberativum* eller den rådgivande retoriken¹¹. Här utgick man från ett pregnant yttrande eller en sententiöst formad summering av en händelse av den typ som retorikerna kallade *quæstio finita*, det vill säga knuten till någon bestämd person eller situation. Övningen skulle utarbetas i åtta steg: först lovprisning av personen eller handlingen, så ett framställande av tesen som skulle behandlas, sedan stöd för tesen, sedan indirekt stöd för tesen genom anförande av en motsats, därefter en liknelse som hörde samman med tesen men hämtades från ett annat område, därefter ett *exemplum*, det vill säga ett liknande yttrande eller en liknande handling av en annan historisk eller fiktiv person, sedan en eller flera auktoriteters vittnesbörd om tesens sanning och sist en sammanfattning och tillämpning.

IV. *Maxim* eller *sentens*, som utgick från ett pregnant yttrande av typen *quæstio infinita*, som med andra ord inte var knuten till någon bestämd person eller situation utan hade allmän tillämpning. Övningen utarbetades enligt samma modell som *kria*. Även denna övning var alltså av den deliberativa typen.

V och VI. Även de båda följande övningarna var deliberativa, men anknöt i sin tänkta praxis till retorikens juridiska huvudgenre, *genus giudiciale*. Den första kallades *refutatio* eller *vederläggning*, den andra *confirmatio* eller *bekräftelse*. Hos vissa teoretiker sammanfördes dessa till en övning, *pro & contra*, 'för och emot'. Här skulle man först slå fast orimligheten respektive trovärdigheten i det anspråk man skulle vederlägga eller bekräfta, och därefter gå igenom ämnet med utgångspunkt från ett antal tanke kategorier, så kallade *topoi* eller *loci* (såväl den grekiska som den latinska termen betyder 'platser'): 'oklarhet' och 'osannolikhet', 'omöjlighet', 'inkonsekvens' och 'ofördelaktighet' (i den positiva varianten 'klarhet', 'trovärdighet', 'möjlighet', 'konsekvens' och 'fördelaktighet'), och sluta med att begrunda anspråkets 'ogenomförbarhet' ('genomförbarhet').

VII. Denna övning, som projektet valt att kalla *allmänplats* på svenska, gick ut på att lära sig hantera vad som på grekiska kallades *koinos topos* och på latin *locus communis* (båda termerna betyder 'allmän plats'), vilket här vill säga vedertagna upp-

¹¹ Även fabeln kan betraktas som rådgivande i den meningen att den framställde en moral: men där handlade det ju ännu inte, som i *kria*, om en övning i att argumentera.

fattningar om vad som karakteriserade personer av en viss typ, till exempel tyranner. Liksom de föregående övningarna var den deliberativ med band till den juridiska retorikens praxis. Här var ämnet av typen *infinita* – argumenten skulle alltså gälla alla som utmärkte sig för ett visst beteende. I denna övning skulle man börja med att anföra motsatsen till beteendet i fråga, sedan beskriva beteendet och jämföra med andra typer av beteenden, därefter skärskåda syftet, angripa beteendet och den typ av person som det kännetecknade, visa att en sådan person inte förtjänar något medlidande och slutligen gå igenom beteendet i relation till sex *loci*: 'laglighet', 'rättvisa', 'fördel', 'möjlighet', 'hedersamhet' och 'det sannolika utfallet'.

De fem övningar som därefter följde hörde alla till den lovprisande/klandrande retoriken (*genus demonstrativum*).

VIII. och IX. Åttonde övningen handlade om att *lovprisa* någon eller något och den nionde om att *smäda* någon eller något. Båda typerna byggdes upp på samma sätt, men med positiva respektive negativa förtecken. Först beskrev man personens eller sakens ursprung, som när det gällde en person kunde gestaltas utifrån följande *loci*: 'nationalitet', 'hemort', 'förfäder' och 'föräldrar', så 'uppfostran och utbildning' och därefter 'gärningarna', som i sin tur kunde delas upp i själsliga respektive kroppsliga företräden/defekter och i berömliga respektive fördömliga handlingar. Sist jämförde man vederbörande/saken med någon annan/något annat som personen eller saken överträffade antingen i gott eller ont.

X. *Synkrisis*, en *jämförelse* av en sak eller en person med en annan, byggdes upp efter samma modell som lovprisning/smädelse, men här var det fråga om en dubbling av modellen som gick ut på att visa, att någon eller något antingen överträffade, var jämfällt med eller sämre, eller större eller mindre än någon eller något annat.

XI. Elfte övningen, med huvudrubriken *ethopoeia*, *karaktärisering*, var att utarbeta en karakteristik av någon historisk eller fiktiv person eller företeelse. Här fanns tre underavdelningar. Den första hette som huvudtypen: här utgick man från någon känd gestalt, vars sätt att tala om sig själv man försökte återskapa så trovärdigt som möjligt. Den andra, som kallades *eidolopoeia*, *återskapande*, utgick också från någon känd person, men så att denne efter döden fick komma tillbaka och reagera på en eller annan företeelse i nutiden. Tredje typen, *prosopoeia* eller *personifikation*, var att framställa något livlöst – en sak eller en företeelse – som talande. I alla tre fallen skulle man arbeta med förfluten tid, nutid och framtid: först ge de talandes reaktion i talandets nu, sedan den talandes beskrivning av händelser i det förflutna och sist den talandes bild av den framtid som han, hon eller det såg framför sig.

XII. *Ekfras* eller *åskådlig beskrivning* var en övning i att framställa en person, ett djur, en sak eller ett sceneri – eller en kombination av ett antal av dessa – så att det beskrivna tydligt framträdde för åhörarens eller läsarens alla sinnen. Utöver ett kort råd om att stilen skulle vara enkel och klar, men gärna prydas med stilfigurer, fanns inga regler om utarbetningen. Afthonios' exempeltext handlar om ett besök på akropolen i Alexandria, där beskrivaren tar läsaren med på sin vandring från plats till plats och hela tiden noggrant beskriver vad man där kan se och erfara¹².

XIII. *Thesis* var en på logiska argument byggd undersökning av en fråga som antingen kunde röra mänskligt beteende – som ifall man skall gifta sig eller ej – eller vara av 'teoretisk' art – som frågan om ifall jorden är rund eller ej. Övningen tillhör den deliberativa typen av retorik. Afthonios skiljer här först *thesis* från *hypothesis*, deklamationen, genom att påpeka att den sistnämnda har *finit* karaktär – att det alltså där finns vissa sak- och situationsbundna omständigheter som måste vägas in – medan man i *thesis* resonerar utan sådana överväganden: en *thesis* är alltså av typen *infinita*. Man börjar utarbetningen med några korta ord om ämnet och skärskådar det sedan utifrån fyra *loci*: 'laglighet', 'rättvisa', 'förmånlighet' och 'möjlighet'. Därefter följer en första invändning, *antithesis*, som bemöts genom en argumentation för saken, som i sin tur bemöts med en ny *antithesis*, ända till dess att ämnet är genomarbetat och slutsatsen kan dras i en kort epilög.

XIV. Sista övningen, *lagförslag*, är även den deliberativ och handlar om att i folkförsamlingen tala för eller mot någon ny lag. Den liknar, skriver Afthonios, en *hypothesis* däri, att en bestämd person får framträda och driva sina åsikter, men är mindre omfattande än den sätillvida som man inte tar upp något annat om personen i fråga. Den är samtidigt mer omfattande än en *thesis*, fortsätter han, eftersom den inte bara argumenterar utan också ger en bild av den person som talar för eller mot. Och oavsett om det gäller att tala för eller mot den nya lagen, har övningen alltid ett dubbelt syfte, påpekar han, eftersom den både måste övertyga om det den talar för och avråda från det den talar mot. Övningen inleds med en introduktion som utgår från fyra *loci* och dessas omvändningar: 'laglighet', 'rättvisa', 'ändamålsenlighet' och 'genomförbarhet'. Som i *thesis* går man sedan fram med korta invändningar, *antitheses*, som bemöts i längre argumenterande avsnitt, ända till dess att slutsatsen kan summeras i en epilög.

12 Termen *ekfras* brukar numera oftast användas enbart om beskrivning av konstföremål. Enligt Cizek, A., a.a. s 287, var det Nikolaos av Myra som utvidgade övningen till att även gälla beskrivning av statyer och målningar – från början hade alltså termen en vidare syftning.

I samtliga övningar var det innehållsliga stoff som användes vid utarbetningarna sådant som Alexandru Cizek kallar *publica materies*¹³, delar av en litterär och historisk standardrepertoar som eleverna kommit i kontakt med genom sina studier och som de i övningarna lärde sig att hantera på alla möjliga sätt: att parafrasera, återberätta, utvidga, summera, aktualisera i jämförelser; bekräfta och vederlägga med, framställa genom tänkta egna ord, noggrant beskriva, argumentera med hjälp av, utnyttja som auktoriteter eller *exempla*, brandskatta på stilprydnader, bilder och så vidare.

Som framgått av beskrivningarna ovan började övningarna förhållandevis enkelt och blev successivt allt mer komplicerade. Svårare att direkt uppfatta är på vilket sätt övningarna byggde på varandra och bildade en serie – att det fanns en tydlig läromässig progression hävdas nämligen av de allra flesta som har skrivit om *progymnasmata* och brukar också anföras som förklaring till seriens långa fortlevnad¹⁴. Med utgångspunkt från hur Afthonios beskriver och exemplifierar övningarna går det dock att urskilja en stigande svårighetskala.

I parafas, fabel och berättelse handlade det om att lära sig återge olika innehåll ur repertoaren på olika vis, kortfattat eller mera utarbetat och på olika stilnivåer. I kria fick eleverna en första träning i att argumentera med hjälp av innehåll ur repertoaren: här gällde det både att kunna hantera de olika tekniker för att återge innehåll, som tränats i parafas, fabel och berättelse och att ge stoffet en deliberativ form med hjälp av en given strukturmodell. Maximen tränade samma färdigheter som krian, men innebar en utvidgning såtillvida som det här gällde att argumentera med allmän syftning: krian var ju av typen *finita* medan maximen var av typen *infinita*.

I vederläggning och bekräftelse vidareutvecklades de färdigheter i att argumentera logiskt och övertygande som man inhämtat via kria och maxim. Där hade det funnits ett fast strukturschema att arbeta utifrån, men här introduceras den svårare men retoriskt mer allsidiga metoden att argumentera med utgångspunkt från olika *loci* – här den typ som användes då det gällde att tala/skriva om 'saker'. Eleverna lärde sig också att utnyttja *loci* både i negativ och positiv bemärkelse. I båda dessa övningar var det behandlade ämnet av typen *finita*. I allmänplats mötte sedan på nytt ett ämne av typen *infinita* och ännu en fast strukturmodell, annorlunda än krians och maximens. Dessutom aktualiserades ytterligare ett antal centrala *loci* för 'saker'.

13 Cizek, A., a.a. s 229 f.

14 Cizek skriver ganska utförligt om hur olika övningar hängde samman med varandra, men går bara översiktligt in på progressionen, som då han påpekar att de fyra första – fabel, berättelse, kria och maxim – är en slags grundformer som blir beståndsdelar i de svårare övningarna, och hur vederläggning och bekräftelse förberedde för lovtal, smädelse och jämförelse, men också ingick i de svåraste övningarna, thesis och lagförslag; Cizek, A., a.a. s 233 ff.

I lovprisning och smädelse introducerades så den demonstrativa retoriken och, med den, den andra viktiga typen av *loci* i retorisk teori, de som gällde personer, liksom den strukturella ordning enligt vilken dessa *loci* 'naturligen' utnyttjades. Även här lärde eleverna att använda *loci* såväl positivt som negativt. De flesta av de föregående övningarna hade visserligen utgått från stoff ur repertoaren, men krävde knappast någon mera subtil hantering av det innehållsliga än de metoder som lärts in via parafra, fabel och berättelse. Här ställdes kraven på behärskning av det stoffliga högre: det krävdes goda kunskaper om de personer man skulle lovprisa eller smäda för att man via de anbefallda *loci* skulle lyckas göra sina bilder av vederbörande övertygande för läsarna. Jämförelse innebar en ytterligare komplikation i det att man här skulle koppla samman en lovprisning med en lovprisning eller en smädelse med en smädelse eller en lovprisning med en smädelse, och dessutom ge det hela formen av en jämförelse. Här tillkom alltså också ett nytt moment av värderande/jämförande art.

Den kronologiskt bestämda strukturmodell som föreskrevs för karaktäriseringen med dess tre underavdelningar skilde sig visserligen från de tidigare introducerade modellerna men var av ett skäligen enkelt slag. Här låg den pedagogiska tyngdpunkten snarast på det språkligt-stilistiska och moraliska planet. Det handlade om att leva sig in i en person eller en personifierad företeelse och om att kunna skriva en text som genom sin språkliga form skulle ge en trovärdig bild av föremålet. Detta innebar samtidigt att eleverna, för första gången inom övningsseriens ram, fick stifta bekantskap med den retoriskt grundläggande principen om *decorum*, det vill säga kravet att allt skulle passa med allt i ett tal eller en text. Liksom i de närmast föregående övningarna ställdes höga krav på innehållslig behärskning av repertoaren.

I *ekfras* eller beskrivning fick eleverna sedan för första gången möta krav på en annan viktig retorisk färdighet: att kunna hantera språket så, att det som beskrevs framstod nästan som om det i samma stund utspelades inför åhörarens egna ögon. Det handlade här om den retoriska dygd som kallades *evidentia*, som var särskilt viktig inom juridisk retorik men också i litterärt och historiskt skrivande, och som ställde höga krav på såväl innehålls- som språkbehärskning.

Det som skiljer *thesis* från de föregående övningarna är den starka vikt som läggs vid *logos* – här var det inte fråga om att vinna läsarna genom elegant framställningskonst utan genom uttömmande argumentation i sak. Den strukturmodell som ges är rudimentär: det handlar i stort sett bara om att formulera invändningar som gör att man kan komma in på nya aspekter av ämnet i sin argumentation. Vissa *loci* föreslås för inledningen, men sedan är det tydligen upp till eleven själv att utnyttja de gamla kunskaperna från övningar som vederläggning och bekräftelse, samt egen sakkunskap, för att föra den avancerade uppgiften i hamn.

För lagförslag finns det, liksom för *thesis*, förslag till *loci* för introduktionen, och

samma rudimentära strukturmodell. Men övningen innebär också – precis som jämförelse i förhållande till lovprisning/smädelse – en dubblering av uppgiften: man skall övertyga både om det man talar för och om att motsatsen är mindre önskvärd. Här finns inte samma restriktion till just logiska argument som i *thesis*. I denna övning tycks alltså eleverna ha fått öva sig i att spela med alla retorikens tre strategier för att övertyga: *logos*, *ethos* och *pathos*. Även på detta sätt framstår lagförslag som en mer krävande övning än *thesis*.

Vissa *progymnasmata* förberedde, som framgick av ovanstående, direkt för de olika typer av tal som studerades och praktiserades inom retoriken: hit kan man räkna vederläggning och bekräftelse, lovtal och smädelse samt lagförslag. Andra övningar gav modeller för kortare inslag, brukbara i de flesta typer av tal, och särskilt lämpliga för bestämda delar av dessa¹⁵, och som hade syftet att antingen logiskt underbygga eller stilistiskt pryda dem. Hit kan egentligen alla de övriga övningarna räknas, även om *thesis* knappast kunde bli så fullständig som i övningsserien då den användes som inslag i ett tal. Vid ett seminarium med projektgruppen påpekade Manfred Kraus, att de olika övningarna kunde inkludera eller förutsätta varandra (så innehåller varje vederläggning eller bekräftelse också en berättelse, varje kria eller bekräftelse en lovprisning, varje vederläggning en smädelse och varje *thesis* eller lagförslag en vederläggning och en bekräftelse), ibland till och med ömsesidigt (på så sätt att varje lovprisning eller smädelse innehåller en jämförelse och, omvänt, att varje jämförelse innehåller element av lovprisning eller smädelse)¹⁶.

Om *progymnasmata* i Bysans och i det latinska västerlandet under medeltiden skriver Alexandru Cizek i denna volym. Dels handlar hans uppsats om *progymnasmata* som diskurs eller lära, dels om *progymnasmata* som praxis inom litteraturens, historieskrivningens och filosofins områden. De övriga bidragen om antikt och medeltida stoff kan rubriceras som textanalytiska demonstrationer av *progymnasmata* i praxis, men vid olika tider och på olika platser i Västeuropa: Anders Erikssons uppsats (om lovtalet som genre för evangelierna), Stina Hanssons (om den första tryckta boken i Sverige) och Victoria Hanselmanns (om en isländsk Eddadikt).

Manfred Kraus' traditions- och bokhistoriskt inriktade bidrag tar vid där Cizeks historiska översikt slutar och visar med en överväldigande empiri den enorma spridningen av verk om *progymnasmata* under tidigmodern tid. Här nämns ett svenskt namn, Johannes Schefferus, men dokumentationen gäller i övrigt *progym-*

15 Cizek hävdar till exempel, a.a. s 232, att fabel- och kriamodelerna hörde samman med talens inledning, berättelsen med talens narratio, vederläggning/ bevisning med argumentationen och standardargument med talens avslutning.

16 Seminarieföredraget finns i reviderad form i denna volym.

*nasmata*traditionen i det övriga Europa. Flera av de verk som Kraus nämner fann, som en del av uppsatserna visar, också vägen till Sverige. Kraus' genomgång av Afthoniosöversättningarna är tyvärr ännu en torso – här saknas genomgången av de senare översättningarna liksom listor över verken. Men bidraget innehåller så pass många nyttiga uppgifter och så mycket ny forskning, att det trots detta väl försvarar sin plats i boken.

*Progymnasmata*traditionen inom Sverige har varit svår att fånga, eftersom svensk forskning bara i ringa mån arbetat med dessa frågor. Hos Annika Ström och Nils Ekedahl får vi här besked om vad *progymnasmata* betydde för två kända 1600-talslärda, Johannes Matthiæ Gothus respektive Johannes Schefferus, och deras pedagogiska insatser. Om undervisning skriver också Stina Hansson (de svenska skolordningarna 1561-1878) och Per-Johan Ödman (lärda skolor i Sverige, Finland och Estland 1610-1814). I båda bidragen ställs frågan om förhållandet mellan Europa och Sverige på sin spets: trots att det äldre svenska skolväsendet byggdes upp efter tysk modell är uttalanden om *progymnasmata* inte alls lika frekventa här som där. Något motsvarande gäller frågan om förhållandet mellan övningsserien som diskurs och som praxis: trots att termen *progymnasmata* och namnen på övningarna bara nämns sporadiskt i det svenska materialet tycks övningsserien ändå ha legat till grund för mycket av den undervisning som bedrevs.

Därmed framstår också praxis, i form av lämningar av undervisning och anvisningar för olika typer av skrivande, som en viktig nyckel till studiet av *progymnasmata*traditionen i Sverige. Sådant material studeras här av Stina Hansson (brevundervisning på 1600-talet samt nedslag i dokumentation kring privatundervisning under 1600- och 1700-talen) och Ingemar Rådberg (kriamodellens betydelse i Jacob Wallenbergs predikningar). Till olika typer av föreskrifter för undervisning återkommer vi sedan både i Joga Kellnbergers undersökning av Johann Peter Hebels uppsatsämnen (från tidigt 1800-tal i Tyskland) och i Lena Lötmarkers ingående studium av hur kriamodellen beskrevs och begagnades för uppsatsundervisning och uppsatsskrivning i de svenska läroverken under 1800- och 1900-talen. Till vår egen tid och till *progymnasmata*modellernas delvisa renässans i olika typer av modern retorikundervisning förs vi sedan i Anders Sigrells uppsats.

Volymen avslutas med ett bidrag av Kurt Johannesson som binder samman övningarna inom *progymnasmata* med den 'högre' klassiska retoriken i teori och praktik. Återigen ligger tyngdpunkten på 1600-talet, den stora tiden för *progymnasmata* i Sverige.